

Beskrivning av nuläget i Skärgårdshavets skötsel- och användningsplanområde (SAP), flik 1, dragmeny 6 kulturarv

Allmän beskrivning av områdets kulturmiljö, skriven av Tapani Tuovinen

Landskap

Planeringsområdet hör till Finlands nationallandskap som valts av miljöministeriet. Området är också en del av två nationellt värdefulla landskapsområden, Skärgårdshavets havslandskap och Erstans havslandskap. Skärgårdshavets havslandskap karakteriseras av bybebyggelsen som uppstått på medeltiden, byhamnar och bylandenas el. odlingar och betesmarker på byland. Användningen av öarna för lövtäkt och som ängar och betesmarker skapade säregna livsmiljöer. Till landskapen på de yttre skären hörde fiskestugorna, som användes som bostäder vid nätfiske av strömming vid det öppna havet.

Effekten av den långvariga betesgången syns också i den inre skärgården – till exempel i Lenholmens hage, som vann tävlingen Årets landskapsgräddning som ordnades av Maa- ja kotitalousnaiset 2020.

De gamla byarna har bevarat sin traditionella struktur och sitt byggnadsbestånd rätt väl. Öarna har bevarat landskapsmässiga drag av deras traditionella användning inom boskapsskötseln. Däremot revs fiskestugorna på utskären till största delen i takt med att det traditionella fisket minskade under 1900-talet.

Den del av SAP-området som hör till Erstans havslandskap omfattar Sjalö hospitalö med sitt kulturlandskap. Genom området går den gamla Åbo farled, längs vilken de landskapsmässigt betydelsefulla farledsfyrarna Ingenjör Pettersson och Orisgrund finns.

De betydande kulturvärden som identifierats i Finlands havsplan följer de nationellt värdefulla landskapsvårdsområdena i planeringsområdet för skötsel- och användningsplanen. I Egentliga Finlands landskapsplan (2013) har delar av nationellt värdefulla landskapsvårdsområden markerats som viktiga områden med tanke på kulturmiljön eller landskapsvärden.

Arkeologiska objekt

Kulturarvsobjekten i Skärgårdshavets SAP-område indelas i det arkeologiska arvet, statens byggnadsarv (sjöfarten, lots- och fyrväsendet), bybosättningens byggnadsarv och fiskeskärens byggnadsarv.

I planeringsområdet känner man till 424 arkeologiska objekt. Gravrösen av järnålderstyp representerar den tidigaste befolkningen i den yttre skärgården, som bosatte sig på öarna i takt med att de steg upp ur havet och erbjöd möjligheter till fiske, sälfångst och boskapsskötsel. Fiskarsamhällena begravde sina avlidna på platser från vilka det fanns obehindrad sikt över havsfjärden.

När städer började uppstå längs Finlands och Sveriges kust på medeltiden blev fisket en betydande näring för städernas livsmedelsförsörjning och en för skärgården karakteristiskt mångsyssleri, som grundade sig på en kombination av fiske, boskapsskötsel och andra näringar, utvecklades.

De flesta av byarna på de yttre öarna nämns första gången i Åbo slottsläns jordbok 1540, men bybosättningen anses gå tillbaka till medeltiden. Materiella lämningar efter bytomten har bevarats på Björkö, Berghamn och Sjalö. I planeringsområdet finns också tre dokumenterade kapellämningar i Jurmo och Björkö. Byviken i Björkö byhamn har undersökts marinarkeologiskt, men fynden har ännu inte gett en bild av hamnens historia. Kompassrosen av sten med 32 uddar i Vintrasnäs har anknytning till användningen av hamnen.

Från och med 1700-talet började man grunda fisketorp på öarna. En del av dem har försvunnit så att endast lämningar efter byggnader, stengården, jordkällare och odlingsrösen finns kvar. På fiskeskär i närheten av det öppna havet har tillfälliga bosättningar (*tomtning*), liksom ruiner av fiskestugor, hamn- eller landstigningsplatser samt inskriptioner och fält för nättorkning bevarats som lämningar av strömmings- och torskfiske. Bakom de labyrinter som byggts av stenar (jungfrudanser) anses ofta ligga föreställningar i anslutning till fisket.

I planområdets östra kant ligger Jungfrusunds skyddshamn, som nämns första gången 1490. Jungfrusund var en etappplats för trafiken mellan kusten och inlandet, en handelshamn i anslutning till farleden mellan Åbo och Helsingfors, en lotsningsplats och en fiskehamn. År 1642 grundades ett värdshus på Krogarudden som verkade fram till 1714. I ett senare skede befästes öarna utanför Jungfrusund. Som arkeologiska lämningar av hamnverksamheten känner man till lämningar av byggnader, inskriptioner, jordkällare, befästningar, stenugnar samt föremålsfynd, konstruktioner och vrak under vattenytan.

Stenugnarna är enkla uteugnar för matlagning som staplats av stenblock. På basis av sin placering kan de flesta stenugnar i planeringsområdet kopplas till den ryska skärgårdsflottans operationer under krigsåren på 1700-talet. Konstruktionerna har sedan gammalt kallats ryssugnar. Dessutom har fiskare använt liknande stenugnar bl.a. på Brunskär och Jurmo.

Det största stenbrottet är kalkstensbrottet i Åvensör (1845–1956), kring vilket ett samhälle med som mest 200 invånare med folkskola och affär utvecklades. På 1840-talet var Limskär ett kalkbrott vars produktion användes för lokala behov. På Hamnholmen finns två järnförekomster som hittades 1736 och som utnyttjades på 1830-talet.

Försvarsutrustning från första världskriget räknas som fasta fornlämningar. I enlighet med detta hör kanonbatterier, kanonvägar samt lämningar av olika byggnader och konstruktioner som byggts vid Örö kustfort 1915–1917 till fornlämningarna. På ön finns också en begravningsplats för soldater från Finska kriget 1808–1809. Även på Utö finns en kanonväg och kanonstationer som byggdes 1915.

Undervattensvraken är i huvudsak vrak från fartyg med träskrov. Det äldsta av dem är Egelskärs kogg från slutet av 1200-talet, som före sin förlisning transporterade last från Norge och Östersjöns kuster sannolikt till Åbo. Fartyget har undersökts under flera år. Till de äldre vraken hör också den klinkbyggda allmogebåten som sjunkit vid Oxholmen och som på basis av radiokarbondatering har byggts cirka 1650–1810. De övriga vraken från 1700-talet är östra sidan av Skeppsådarna, gallioten Borstö 1 samt ett av de mer kända, *Vrouw Maria*, ett nederländskt handelsfartyg som sjönk 1771 på en resa från Amsterdam till S:t Petersburg lastat med lyxföremål. Till de yngre identifierade vraken hör det s.k. galjonsbildsvraket, *s/s Helsingfors* (1905), *Ladoga* (1915), *UJ 117* (1941) och *s/s Sparta* (1949). Få undersökningsdykningar har gjorts och den exakta placeringen för alla vrak är inte känd.

Till de arkeologiska objekten av riksintresse (VARK) har valts de tillfälliga bosättningarna av *tomtning*-typ på Patton-skär och Långören, linjekumlet och kompasstenen vid hamnplatsen i Myshamn (Långlandet, Flakaskär), Åsbacka (Berghamn) bytomt, Björkö kapell (Kappalbackan, Stenaln), Krogaruddens havskrog och hamn, de arkeologiska lämningarna av Sjalö hospital, de arkeologiska objekten på Jurmos östra sida (munkringar, lämningar av kapell och *tomtningen* i Estnäs) samt fartygsvraken *Vrouw Maria*, östra sidan av Skeppsådarna, Borstö 1, *Ladoga*, Galjonsbildsvraket och Oxholmen 1 (30 objekt). Utöver VARK-objekten är de äldre lämningar av fiskestugor och fiskehamnar som hittills hittats särskilt värdefulla i Skärgårdshavet (såsom lämningar av Gärskärs fiskestugor, Rosenhamns hamn och Alskärs båtdragningsplats i SAP-området).

Byggnadsarvet

I planeringsområdet finns sju byggda kulturmiljöer av riksintresse (RKY).

RKY-området Öro fästning omfattar försvarsutrustning, kanonvägar, byggnader och konstruktioner som byggts 1915–1917 och som bevarat sin historiska karaktär. Till Sjalö hospitals RKY-område hör ett hospital som fungerade som leprasjukhus 1623–1785 och därefter som sinnessjukhus fram till 1962, samt gården Fogdebys byggnader samt kyrkan med sin begravningsplats och prästgård. Kyrkan är skyddad genom lagen om skyddande av byggnadsarvet. Av sjukhusets äldsta skede finns endast underjordiska arkeologiska lämningar kvar.

Utö fästning, fyr- och lotsamhälle RKY är bland de äldsta i vårt land. På ön finns två värdefulla stenbyggnader, ett f.d. fyrvaktarhus (1753) och en fyr (1814). Utö var den första lotsplatsen vid farleden som kom in från Östersjön. På Utö var man föregångare inom fyrbyggandet, sjöfartstekniken och utvecklingen av folkskolan.

Av RKY-området Väståbolands skärgårdsbosättning hör Åvensors by och kalkbrott till planeringsområdet. Grunden för värderingen är skärgårdsnäringsarnas långa tradition och gruvindustrins historia.

I RKY-området för bybebyggelsen i Kimitoöns yttre skärgård och RKY-området för bybebyggelsen i Väståbolands yttre skärgård är bybebyggelse och näringar som har sina rötter i medeltiden välrepresenterade. Till planeringsområdet hör byarna Högsåra, Holma, Jurmo, Björkö och Berghamn. I Högsåra by inleddes lotsningen på 1500-talet och den fortsatte fram till 1985. År 1912 öppnades det första pensionatet på ön, ett av de första i sitt slag i skärgården. Holma, Jurmo, Björkö och Berghamn är traditionella fiskarbondebyar, där byggnader, åkrar, ängar och hamnar har formats enligt terrängen.

Bengtskärs fyr (RKY) och dess byggnader har i sin helhet bevarats i sitt ursprungliga skick (1906) och är ett värdefullt arkitektoniskt och sjöfartshistoriskt byggnadsarv.

RKY-områdena i planeringsområdet betonar det byggnadsbestånd som staten byggt och kulturmiljöerna på skärgårdsbyarnas hemman. De flesta skyddade byggnader har märkts ut i landskaps- eller generalplanen. Sjalö kyrka och klocktorn med omgivning har skyddats genom ett separat byggnadsskyddsbeslut. Även de skyddade byggnaderna har valts ut så att statens byggnadsbestånd är starkt betonat. Byggnadsarvet i anslutning till fisket och i synnerhet säsongsfisket på utskären hamnar i bakgrunden. Detta framhäver värdet av de byggnader som hör till torpen i Skarpnäs, Kråkskär och Konungsskär. Ett särskilt värdefullt objekt är Gärskärs fiskestuga (1899) som är den enda äldre fiskestugan i statens besittning från tiden då strömming fiskades med nät i Skärgårdshavet. Dessa byggnader representerar fisket som traditionell användning av naturen som avses i bestämmelsen om inrättande av Skärgårdshavets nationalpark.

Mer information om objekten och deras skötsel

Inventeringsläget

Arkeologiska inventeringar har gjorts i planeringsområdet inom Åbo universitets gravrösprojekt 1983, 1987 och 1992 samt vid undersökningarna av Sjalö 2009–2010. Museiverket utförde en inventering av Insula Nova-området i Jungfrusund 1985. Pargas stad genomförde 2014 en inventering i anslutning till delgeneralplanen på Utö. Forststyrelsen har inventerat de arkeologiska objekten i planeringsområdet 1994–1997, 2013, 2014 och 2019. Arkeologiska undervattensinventeringar gjordes inom projektet Baltic RIM 2019. I övrigt grundar sig uppgifterna om undervattensobjekten på inspektionsdykningar och oftast på anmälningar av sportdykare.

Inventeringar av byggnadernas kulturarvsvärden har gjorts på Öro 2013 (Hilja Palviainen) och på Kråkskär, Jungfruskär, Konungsskär, Gärskär, Berghamn och Utö 2009 (Mia Puotunen). Kartläggningar av skador och bedömningar av byggnadernas skick har gjorts på Sjalö, Utö, Jungfruskär, Bodö och Öro, och reparationer på Sjalö, Utö, Öro, Konungsskär och Högsåra.

Skötsel, underhåll och skydd av kulturarvsobjekt

Av de arkeologiska objekten hör 39 till Forststyrelsens vårdade värdeobjekt. Värdeobjekten är gravrösen från järnåldern, objekt med anknytning till fiske från historisk tid, krigshistoriska objekt, bytomter och lämningar av torp, stenugnar och kyrkliga lämningar. De finns på Örö, Kråkskär i Korpo, Konungsskär, Björkö, Jungfruskär, Jurmo, Berghamn, Högland, Kälö, Boskär, Hamnholmen, Bärskär, Holma och Sjalö. Värdeobjekten sköts i enlighet med de tillgängliga resurserna. I Jungfruskär, Berghamn och Jurmo sköter den aktiva vården av öppna vårdbiotoper också kulturarvsobjekten.

Arkeologiska objekt av riksintresse (VARK) är på väg till statsrådet för fastställande. När VARK-objekten fastställts kan de arkeologiska vårdobjekten i Skärgårdshavet omvärderas.

Av byggnadsarvsobjekten hör 47 till Forststyrelsens vårdade värdeobjekt. Värdeobjekt ingår i Örös bostads-, lager-, manskaps-, service- och andra byggnader. Värdefulla objekt är också Kråkskärs torp, Berghamn Västerby, Högsåra lotsstation, fyrmästarhuset och Stenhuset på Utö, Trunsö Kalkskärs och Gärskärs fiskestugor samt Sjalö kyrka och klockstapel.

Reparationer kommer att göras på Högsåra och Örö. De arkeologiska objekten och byggnadsarvsobjekten i planeringsområdet behöver fortfarande inventeras, repareras och följas upp för att man ska få en heltäckande allmän bild av kulturarvet och dess vårdbehov.

Byggnadernas skyddsstatus styr användningen av dem. Underhållet förutsätter kontinuerlig uppföljning: klimatuppvärmningen och den ökade nederbörden påverkar byggnadsobjekten snabbare än på fastlandet. Täckningen ska skötas och byggnadernas omgivningar ska hållas öppna. Långlivad och resurssmart reparation förutsätter användning av material som lämpar sig för objektet. I skyddsmiljöer förutsätter underhåll och tillbyggnad myndighetssamarbete bland annat på grund av tillståndsplikten.

Det arkeologiska arvet och byggnadsarvet i anslutning till fisket är arkaiskt och lätt förstörbart, och därför har staten ett särskilt ansvar för skyddet av fiskearvet. Gärskär har en lång historisk fisketradition.

Specialfrågor om byggnadsarvet

Sjalö är en kronjuvel och intressebevakningen och underhållet av dess kulturarv ska ombesörjas under alla förhållanden. Även om Skärgårdshavets kulturarvsobjekt är svåra att nå måste man se till att de följs upp och upprätthålls.

Landskapsvärden

På områden som är viktiga med tanke på kulturmiljön eller landskapet i landskapsplanen (2013) gäller en planeringsbestämmelse enligt vilken planerna och åtgärderna ska trygga och främja landskapets värden och beakta landskapets och kulturmiljöns särdrag. Byggandet ska stöda sig på områdets kulturarv.